

Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин, П.Л. Зиков, Ю.В. Лукомський

РОБОТИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ДЕСЯТИННІЙ ЦЕРКВІ 2008 р.¹

The paper presents a short description of results of the architectural and archaeological research of Desyatynna Church remains in 2008. The main works concentrated on the area of apses and the outer wall of the northern gallery. The character of the latter showed its identity to the materials from the southern gallery.

У 2008 р. під час дослідження решток фундаментів Десятинної церкви X ст. проводились роботи на трьох розкопах із загальною площею близько 350 м².

Розкоп I (160 м²) охопив усю площу вівтарної частини храму. В процесі вибирання засипів попередніх розкопок на цій ділянці (1908—1909 рр.) виявлено значну кількість залишків фресок, зокрема фрагменти орнаментів і святого лика, невеликий залізний хрест з черешком та розширеними кінцями.

Досліджено сліди конструкцій, що збереглися в підшві фундаментів, фрагменти мурування підвалин та заливки розчином дерев'яних субструкцій (майже весь масив фундаментного мурування був вибраний ще у XVII ст.). Це дало змогу детально реконструювати досить неординарний процес закладання фундаментів на цій частині храму X ст. Унікальним є спосіб облаштування загального великого котловану прямокутних обрисів, площа якого значно перевищує площу самих апсид. На дно котловану по всій ділянці поклали субструкції з двох ярусів дерев'яних брусів, які були розташовані перпендикулярно (навхрест) по осях храму (нижній ярус по осі захід—схід) і закріплені вертикальними кілками, вбитими у материковий ґрунт. Субструкції були засипані шаром щебеню залізистого пісковику та залиті білим

вапняним розчином без домішки цем'янки. У шарі щебеню траплялися також уламки червоного кварциту, а в розчині — іноді уламки плінфи. На вапняну стяжку були вкладені кладки напівкіл фундаментів апсид, від яких на сьогодні лишилося лише декілька плям рожево-го вапняково-цем'янового розчину та кілька фрагментів блоків кварцитів *in situ* (рис. 1). Дослідження послідовності побудови цих конструкцій дає підстави стверджувати, що цей незвичний для практики візантійської (та пізніше давньоруської) технологічний спосіб будівельники спланували заздалегідь.

Депо інший характер мала конструкція фундаментів під південною апсидою. У південно-східному куті розкопу I виявлено раніше невідомий фрагмент кладки з блоків кварцитів (рис. 2). Аналогічний фрагмент кладки було знайдено у 1908 р. (повторно зафіксований 2006 р.) у внутрішньому просторі південної апсиди. Є підстави вважати, що на всій площі південної апсиди над дерев'яними субструкціями

Рис. 1. Десятинна церква. Загальний вигляд слідів платформи на місці північної і частини центральної апсид

¹ Повідомлення написано в межах спільного проекту НАНУ—РГНФ «Десятинна церква — перша пам'ятка кам'яного зодчества Давньої Русі: історія, архітектура, археологія» № 07-01-91108а-26-07/Укр.

розмішувалася суцільна прямокутна платформа з трьох шарів блоків кварцитів, вирівняна зверху заливкою вапнякового розчину, а фундаменти самої апсиди зводили вже на поверхні цієї платформи. Вірогідно, такі заходи зміцнення основи цієї апсиди були пов'язані з тим, що будівельники церкви натрапили на велику та глибоку камеру безпосередньо під південною апсидою («будинок варягів» або поховальна камера 109 за каталогом М.К. Каргера). Досліджено заповнення пазухи між південною апсидою і південною стінкою котловану, яка представлена дуже гумусованим ґрунтом (культурний шар, перевідкладений у процесі будівництва церкви в X ст.). У заповненні траплялися дрібні фрагменти кісток та кераміки, обпаленої глини, відщепи кварциту, шматки плінфи, фрагмент скляного витого браслета синього кольору. Пазуха котловану засипалася за два етапи. Вони розділені будівельним горизонтом із плямами цем'яноквого розчину, великими сколами кварциту та залізного пісковику.

На материк розчищено залишки південно-східного і північно-західного кутів зрубу згаданої камери, зафіксовано межі його котловану (рис. 3). Стратиграфічні спостереження дають підстави стверджувати, що в процесі зведення храму наприкінці X ст. зруб було повністю розібрано, а його заповнення вибрано до самого дна на всій площі.

Тривали дослідження центральної частини храму на площі 110 м². Розпочато дослідження ділянки, що розкопувалася у 1908—1912 і 1938—1939 рр. Вивчено залишки підвалин церкви 1842 р. Зафіксовано невеликі ділянки широких фундаментних стрічок від північно-східного стовпа до підвалин північної і східної стін храму, а також круглі ями від будівельного риштування першої половини XIX ст. При влаштуванні стрічок нових фундаментів XIX ст. були знищені підвалини та фундаментні рови давньої Десятинної церкви X ст., а також ділянки культурного шару IX—X ст., який передував спорудженню храму. Під подошвою східної стрічки виявлено залишки подошви фундаментних стрічок під північно-західним підкупольним стовпом церкви X ст. На материк простежено сліди дерев'яних субструкцій давніх підвалин. Особливо важливою є фіксація того факту, що субструкції у повздовжній фундаментній стрічці (вісь захід—схід) були закладені спочатку, а субструкції в поперечній стрічці — на наступному етапі. На найкраще вцілілих ділянках подошви вдалося виявити

Рис. 2. Залишки платформи з кварциту на схід від південної апсиди храму

Рис. 3. Котлован споруди X ст. під південною апсидою

Рис. 4. Фундаментний рів стіни північної галереї

засипання субструкцій шаром щебеню рудого залізного пісковику. Самої фундаментної кладки на досліджених ділянках не виявлено, оскільки вона була розібрана ще в минулі сто-

Рис. 5. Архітектурна деталь у вторинному використанні у кладці ремонту XII ст.

ліття. Виявлену невелику ділянку культурного шару IX—X ст., який передував будівництву храму X ст. і зберігся в цьому місці, планується дослідити наступного року.

Розкоп VII завбільшки понад 80 м² закладено на місці зовнішньої стіни північної галереї Десятинної церкви X ст. Його конфігурація частково повторювала розкоп Д.В. Мілеєва 1908 р. Вцілілі стратиграфічні профілі якого вдалося дослідити й зафіксувати. Виявлено, що під час досліджень 1908 р. вибрали лише заповнення фундаментного рову, а фрагменти культурного шару з обох його боків залишилися нерозкопаними (рис. 4). Самі фундаменти були розібрані, вірогідно, ще у XVII—XVIII ст. На дні фундаментного рову збереглися лише сліди підшови підвалин: тлін від дерев'яних субструкцій (лежнів і кілків), а також плями вапняно-цементного розчину і фрагменти

плінф *in situ* у засипі дерев'яних субструкцій. Виявлено та досліджено єдиний вцілілий фрагмент фундаментної кладки — зовнішню лопатку (другу зі сходу) північної стіни, складену з блоків червоного кварциту.

Попри те, що фундамент північної стіни, на відміну від південної, практично повністю вибраний, характер будівельних матеріалів (блоки червоного кварциту та плінфи, рожевий цементний розчин з домішкою сірих шлаків) вказує на синхронність зведення підвалин цих стін. Контури фундаментних стрічок і ступінчасте пониження підшови північної стіни (до 0,5 м зі сходу на захід) дають підстави припустити, що фундаменти північної галереї закладалися аналогічно південній — також окремими ділянками. При цьому останні приєднувалися одна до одної, і спочатку формувалися поперечні фундаментні стрічки галереї, а вже потім — ділянки підвалин зовнішньої північної стіни.

Під час нового додаткового обстеження південно-західного кутового приміщення храму в кладці ремонту XII ст. виявлено уламок цікавої профільованої архітектурної деталі у вторинному використанні (рис. 5). Усі виявлені рештки та сліди давньої Десятинної церкви ретельно зафіксовані за допомогою електронного тахеометра. З вцілілих кладок фундаментів відібрано проби будівельного каміння і здійснено їхнє мінералого-петрографічне дослідження в лабораторії Національного гірничого університету в Дніпропетровську (І.С. Нікітенко).

Наприкінці сезону значну частину розкопаних автентичних фундаментів Десятинної церкви було засипано з метою їх консервації на зимовий період.

